

ОБРЕН БЛАГОЈЕВИЋ

МОЈЕ СЕЛО ПРИЈЕ ПОЛА ВИЈЕКА И ДАНАС

1. Као што је познато, у свим крајевима Југославије село је током поратног периода претрпјело крупне промјене у разним правцима. Сама статистика није у могућности да обухвати ту трансформацију у цјелини, већ се она изучава, углавном, на основу ужих или ширих анкетних истраживања. Бавећи се прошлога љета извјесно вријеме у своме селу, одлучио сам да и сâм пружим један мали допринос тим истраживањима. Иако сам своје село и сâм добро познавао, како из предратног времена тако и оно данашње, замолио сам тројицу својих сељака-робака (Вилотија, Вида и Вуксана) да ми помогну у утврђивању цифарских података, који ће чинити окосницу овог малог осврта.

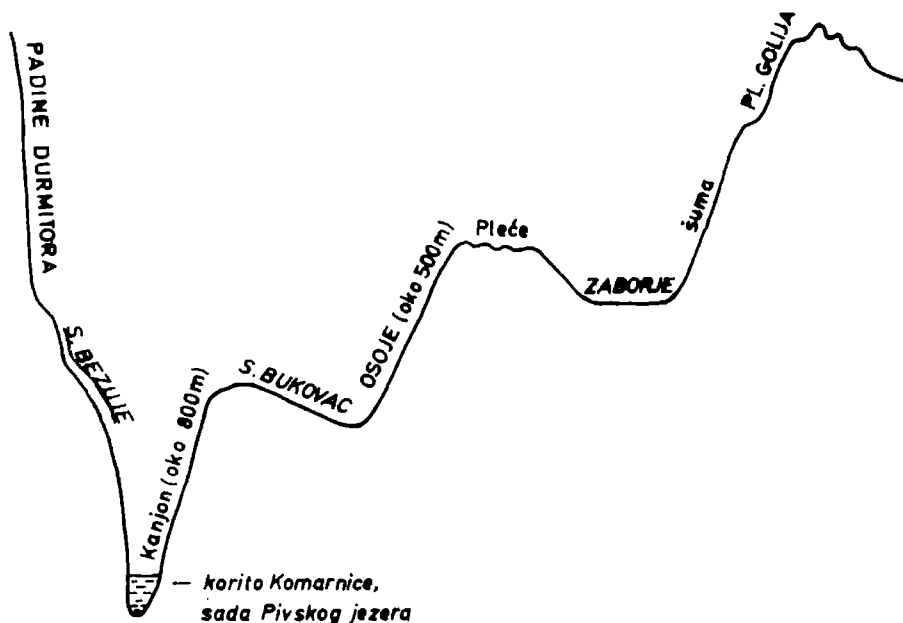
Мислим, наиме, да моје село у многим погледу може служити као репрезентант далеко ширих области наших брдско-планинских подручја, посебно у дурмиторском крају, и у читавој Црној Гори. Једино у чему, вјероватно, ипак представља изузетак јесте чињеница да је у рату много теже настрадало, нарочито у погледу губитка људских живота. Та чињеница нужно се одразила и на неке друге поратне појаве, па би се то морало имати у виду. У сваком случају, помисао о високом степену репрезентативности, уз (наведену) чињеницу да сам своје село непосредно добро познавао, били су моји мотиви за овај рад.

2. Ево, најприје, неколико основних географских података!

Село се, у ствари, састоји из три мање цјелине или засеока: Буковца, Заборја и Дубе. Раније је Буковац био главно насеље, а Дуба, у ствари, његов заселак, док је Заборје између два свјетска рата било катун Буковца, на коме је, већином у поратном времену, изграђено неколико кућа за стално становање. Сва три та насеља, иако између њих нема других, одвојене су једно од другога изразитим природним преградама и заузимају широк простор између падина Дурмитора, с једне стране, и планине Голије, с друге. Таквих *стрмина и вратоломија*

Рад је примљен без рецензије

ријетко је у ма ком другом селу, чак и у по њима уопште познатој Пиви. Нема ниједне тачке с које би се све то дало сагледати, али се бар контуре слике могу уочити са Плећа, којим сад пролази колски пут и које ријетко која кола пробују а да не застану и путници не изиђу да посматрају величанствену панораму.

Ск. 1. — Вертикални попречни пресјек села Буковца у Пиви

Право, доље испод тебе, низ стрму раван, звану Равни Лаз и преко шумовите удолине, Лазе, назире се парче бистре ријеке Комарнице, сада репић Пивског језера, које раздваја удут мога села од села Безуја са Драгаљевом. Кањон Комарнице односно сада језера дубок је близу хиљаду метара, али тако узан да су се моји сељаци, са ове, и становници Безуја, са оне стране кањона, лако могли разговарати. Гледајући с Плећа десно, у плиткој долинастој и шумовитој ували, над самим стрмим литицама, пружа се и губи у магли заселак Дуба. Лијево, пак, готово у исто таквој ували, између стрмог кањона Комарнице односно језера и готово као и кањон стрмог и шумовитог Осоја лежи Буковац. Између њега и Дубе, прекидајући вратоломије кањона, увукла се релативно равна али такође окомита стрмина, Равни Лаз. Док је Дуба, брдом Штиворовцем, одвојена од равних Брезана, Буковац се, преко Осоја, успиње у долинасту и кршевиту зараван, а затим у као огледало равно, готово квадратно поље, Заборје, преко кога се моје село докопало везе са шумом и планином Голијом.

Употријебих, ево, много ријечи, а да ни приближно нијесам успио дочарати сву величанственост природе, сву дивљу љепоту тог за-

нимљивог крајолика. Ипак поменућу још једну природну дивоту. То је један око 600 метара дубоки, готово геометријски привилан до, Дубски До, који је, с једне стране, од кањона одвојен само врло танком кришком оштре стријене. Кад се човек усуди да допуже и стане на ту оштру ивицу, просто га ухвати вртоглавица: с једне му је стране дубина дола а са друге још стрмија дубина кањона. Одрастао сам тамо, али без извјесног страха никад нијесам стао на ту врлетну тачку земље.

Како, у грубоме, изгледа висинска конфигурација читавог терена села покушаћу да представим овом изломљеном линијом, која означава његов попречни дубински пресјек:

3. *Путева* у селу раније није било, осим што је негдаје пред сам рат дошао колски пут од Никшића до Заборја. Сада има модерна асфалтирана магистрала, која пролази кроз средину самог поља Заборја, као дијагонала квадрата, и везује Никшић и Фочу. Селаца кроз чије је ливаде прошла добили су велику одштету, али је мени жао тог као квадрат правилног и као огледало равног поља. Макадамски пут изграђен одмах по рату, пролази ивицом Заборја, Пријевором и преко буковачког Осоја, сада је такође асфалтиран, дјеломично и добровољним прилозима селаца неколико сусједних села. Тако моје село сада има не један већ два пута и док је раније за одлазак каквим послем у Никшић требало изгубити најмање два дана, сада се у Никшић, аутобусом или колима, стиже за само сат и по.

4. Осврнимо се сада на непосредни предмет овога рада!

Број кућа (домаћинства) веома се смањило. Од предратних 52 остало их је само 33. То се нарочито односи на Буковац, у коме је број кућа опао од ранијих 24 на свега 8, док је у Дубој смањење било мање израито, мјесто 22 ранијих сада 16 кућа. На Заборју је, напротив, дошло до повећања од 6 ранијих на 9 садашњих, што само потврђује стару тезу да *ка т у н временом прерасте у село*. Овдје је у том правцу дјеловала и чењеница што је Буковац и до сада остао без пута, као и чењеница да се ратарство готово сасвим напустило, док је преко Заборја, као што смо рекли, прошао модерни пут, па је и живот у њему лакши.

Тек незнатно је измијењена и *братственичка структура*. Наиме, прије рата село је било настањено искључиво мојим братством, уз само један изузетак, док сада постоје три таква изузетка, до којих је дошло досељавањем услед страдања првобитних насељеника у рату.

Број чланова домаћинства односно укупног живља смањило се такође, али не у толикој мјери: од 386 ранијих на 246 садашњих душа. При том је, међутим, сразмјера мушких према женским, приближно 50:50, остала иста, и то у сва три засека понаособ.

Такође је остао готово исти (7, 4) *просјечан број чланова домаћинства*. По толико чланова има и највећи број кућа. Међутим, највећи број чланова домаћинства у кући смањило се од ранијих 17 (више кућа их је имало по 12) на садашњих 15, при чему сада знатно утиче и чењеница што су у домаћинство урачунати и они који као самци раде ван газдинства и неодијељени су, док су прије рата сви били на газдинству, а то је разлика велика.

У рату је из села страдало око 250 душа, од чега далеко највећи број (око 240) само у једном дану, у јуну 1943. године, Пали су као недужне жртве њемачког фашистичког терора током пете офанзиве. Од 52 куће у селу, осам њих је сасвим искоријењено, тј. остало без иједне живе главе, док је из повећег броја кућа остала само по која женска глава или по неко мушко.

Изразитих четника у селу било је незнатно: као четници су страдали само двојица. Огромна већина била су мирни сељаци. У Народно-ослободилачкој војсци учествовало је, од 1943. године, њих десетак, међу којима је и један носилац партизанске споменице.

Управо највише због покоља у рату, остатак је радије изабрао да остане ту, крај гробова милих и драгих, него што би се преселио у Војводину, камо је иначе отселио велик број других породица. Тамо, у Бачко Добро Поље, отишла је само једна породица (мајка са двије кћери, док је отац са сва три сина погинуо), а једна је отишла сину у Београд. Но, има доста синова који су отишли у оближње и друге градове, тако се запослили (као радници, службеници, официри) и стално настанили. Велики број њих, готово сви, љети долазе на одмор и помажу косити и друге послове радити. Од њих је највише радника запослених у жељезари Никшић, али има доста и разних службеника по цијелој земљи. Ова појава веома карактеристично разликује садашње село од оног предратног, везаног искључиво за земљу и тако рећи непокретног.

Број дјете у браку раније је био далеко већи (редовно око 7—8, али и до 12), али је и смртност дјете била већа. Сад их је, по правилу, по 2—3, ријетко више. Развода брака у селу није било ни прије ни сада.

Прије рата је број неписмених, не рачунајући дјецу испод 10 година, износио 136, што чини око 34% свег сеоског становништва. Међу неписменима далеко највећи број биле су удате жене. Сад неписмених нема. Старији су или у рату страдали или касније помрли, а млађи се сви описмењавају, бар у основној школи. Друге школе, већином средње, завршава доста њих, но и с факултетом их има више, а такође и официра. Само у Дубој их има 8 са факултетом и сви су мушкарци.

5. Моје село је прије рата било типично сточарско-земљорадничко насеље. По нашем рачуну, само оваца је у њему било 1.720 грла (од чега у Буковцу са Заборјем 1.040, а у Дубој 680), коза 835 грла (од чега у Буковцу са Баборјем 320, а у Дубој 515), говеди 217 (124:93) и коња 58 (38:20). Сада има свега 540 оваца (345 у Буковцу са Заборјем а 195 у Дубој), 151 говеди (90:61), 12 коња (5:7).

Као што се види, број оваца се смањио више од три пута (1720:540), а ако се рачунају и козе, којих сада нема, онда је однос 2.55:1.720+835:540, што значи да се број ситних грла стоке смањио за близу пет пута. То је веома крупна, чак квалитативна промјена. Сад овце држи само око пола домаћинства и то по 20—30, а врло ријетки су они који их имају 80—90. У засеоку Баборје, са девет домаћинства, нема данас ни једне једине овце. Док је прије рата свака кућа, у просјеку, имала по 46 грла ситне стоке (35 оваца и 11 коза), кад их је у Буковцу само по

20, а у Добој по 12, иако је, као што смо видјели, број кућа знатно смањен. При том овце сад не чувају нарочито, одрасли чобани, као раније, него углавном ситна, претшколска дјеца и старије жене.

Козе, који је nestало услед забране држања, били су чуване нарочито у Дубој. У њој је неколико кућа имало по око 50—60 коза а један (Тома) имао их је и 100.¹ Треба да напоменем да је с нестанком коза nestало, истина, и пуних каблова млијека, али су зато шуме почеле нагло да бујају, заузимајући све више простора и пријете да покрију све њиве и ливаде. То је опет нарочито у Дубој, у којој ће још за коју деценију шуме притиснути, ваљда, сав простор осим самих кућа. У вези с нестанком коза и битним смањењем броја оваца, дошло је и до једне друге крупне промјене: nestао је читав катунски живот, заједно са његовим силним радовима и обичајима око чувања стада и опремања чобана, супашења, преношења торова, купљења и транспортовања, мрса и сијасет других. Буковчани су раније издизали на Заборје, а сад се оних 7—8 породица не покрећу никуд.

Број говеда се у Буковцу смањео за око четвртину а у Дубој чак за око трећину. При том се измијенила и структура стада, јер се волови готово не држе, а остале су само краве са теладима и по који јуне. Одбијају их да сама пасу у шуми а предвече иду по њих. Нијесу ријетки случајеви страдања од вукова или медвједа, па их понеско држи припета о подужем конопцу. Чак се и број крава смањео на најмањи број, за млијеко и мрс љети и мрс зими. Коњи, раније главно преносно средство, сад су готово потпуно ишчезли: у Буковцу и, нарочито, Заборју њихов број се смањео за осам пута, а у Дубој за три пута. То је посљедица проласка колског пута, који, као што смо рекли, иде преко Заборја и тик уз Буковац, док се у Дубој, гдје још нема нормалног пута, број коња ипак унеколико задржао.

Вриједи истаћи да сад *пчеле* држи више кућа него прије рата. Понеко чак и продаје мед, док тога прије рата није било. У погледу, пак, *лова и риболова*, није се много промијенило: оно мало сељака који су ловили раније и сад то раде, а други не.

6. Ратарсње је сведено на најмању мјеру. Прије рата не би остала неузорана ни најмања долинаца, јер је владала права глад за земљом и житом. Сад се ору само најбоље њиве, поткутнице, и то за кромпир, купус и друго поврће. Зато су многе раније њиве сад ливаде а поврћа има и више и разноврснијег.

¹ Једном је он, око 1937. године, позвао на ручак оца и мене, па заклао двисца, убио пчелу, супу просуо а кувано месо послужио у дрвеној калици. *Грушевицу* (јесње овчије млијеко, нарочито припремљено) смо јели дрвеним кашикама, а мед у саћу. Поред тога, било је и меког сира, као и младог и старог скорупа. Све несумњив доказ колико великог гостољубља толико и примитивизма. Сад, године 1987, у сличним гостима код сељака Радована Јововића, из сусједног села, постављена трпеза била је таква да ју је моја жена, очарана, морала снимити за сјечање. Исти елементи гозбе, више нарочито, па и с муком уловљена риба пастрмка, вино и пиво, али умјесто куваног брава, на ражњу печено јање и умјесто домаћег дрвеног посућа посебни тањира и есцајг. Разлика такође карактеристична!

У вези с тиме, много се измијенио и *сељачки рад*. Док је сељак прије рата дирижирао на њиви и у стаји преко читаве године, сад је тога нестало. Раније се орало, сијало, плијевило, окопавало, старало о разној стоци, а сад је и стоке много мање, и то углавном по која крава и по која десетина оваца, за шта нијесу ни потребни трајни и нарочити чобани, већ их пазе дјеца и жене, узгредно. Далеко најважнији сељачки рад данас је косидба. Иако је стоке мање, косе се све ливаде, јер је сијена за зиму раније недостајало. Пошто се и оно косило и у селу остали само старији мушкарци, обично у помоћ при косидби и другим радовима око сијена долазе оне који су иначе запослени у граду и тамо живе. Моба има али не колико раније. Готово свака кућа има новчане приходе, па зато мање раде и своје њиве запуштају. Једном ријечју живи се лакше и љепше него раније, али је тај живот некако на несигурним, папирнатим ногама.

7. Кад је ријеч о *новчаним приходима* треба знати да је прије рата из села био само један учитељ, један други грађански службеник, два подофицира, два жандарма, један полицијски писар, један црногорски капетан у пензији. Поред још двије злехуде, тромјесечно примане ратне инвалидине, то су били сви новчани приходи села. Сад готово да нема куће без неког сталног новчаног прихода: радничког или службеничког дохотка или пензије радне или борачке, инвалидине, социјалне помоћи. У Буковцу сад има не мање од 68 плата и пензија, а у Дубој 54. У село се слива силан новац, па се и начин живота измијенио: одјећа и обућа се купују, за исхрану такође све осим мљечних производа, посуђе је метално — купљено, дрвени каблови калице, краљаче скоро сасвим нестали, а задржала се само косишта, виле, грабље... При томе, на моје питање: да ли је материјални положај сељака био бољи прије или сада, поменути Радован Јововић одговара: далеко бољи прије. Зачућен, упитах зашто. „Кад би нестало ово (он само трљну кажипрстом о палац) све би пропало, јер се, ево, земља не обрађује, стоке нема а одвикло се од сваког рада”, рече.

8. Прије рата *мушка одјећа* је била ова, осим кошуље и капе, од домаће вуне и израде. Од вуне се прело, ткало сукно, ваљало, шило код неког сеоског кројача. Обућу су чинили опанци од говеће коже, начињени помоћу опуте од овчије или козје коже, а чарале и гете су плеле дјевојке. Сад је све мушко одијело куповно, градско и врло различито, али углавном: капут, панталоне (које раније нико није носио), црногорска капа или шешир и слично, ципеле. Плету се само чарале и по који џемпер — ти посљедњи трагови негдашње домаће радиности.

Женска одјећа је и прије рата била куповна, од разних тканина али се начин одијевања измијенио: нема више чевре на глави дјевојке, већ оне иду гологлаве, с кратком косом, као грађанке. Црних мандалија је такође све мање на главама жена, па ипак већина удатих носе на глави црну крпу са ресама, али не издуж лица већ око главе, тако да је глава мање покривена. Уопште се женска одјећа, нарочито на млађем свијету, све већма изједначује с градоком.

9. *Исхрана* се много измијенила. Прије рата — јечам или ражан хљеб, али понајвише кукурузан качамак, доста млијека љети, не

баш изобила сира и скорупа зими, ријетко суво месо, кувано на купу-су, пасуљу или са кромпирима. Сиротиња је јела недовољно. Сад се сви хране добро: поред домаћег сира, скорупа, млијека, има и љети више меса, а купује се пирјнач, пашта, вино, пиво и друго, као у граду. Раније у селу нијеси могао видјети гојазну особу, а сад се и она овдје-ондје појављује и међу сељацима. Прије се јело из заједничке ћасе, таве и слично, а сад готово сви једу из посебних тањира, металним кашикама, које у многим кућама прије рата још нијесу биле истиснуле дрвене. Дрвено посуђе је и уопште готово сасвим ишчезло. Воду за пиће прије рата црпили су из два запуштена и нездрава бунара, у Дубој, Густојерне у Буковцу и топлења зими припремљеног снијега, на Заборју. Сад стака кућа има своју, од цемента грађену чатрњу, из које се снабдијевају не само чељад но и стока.

Ради продаје стоке и куповине жива, соли, гаса и текстила за жене, прије рата се одлазило у Никшић, на пазар, који је држан понедељником, док се данас све сељачке потребе могу набавити у друштвеној продавници, у Доњим Брезнима (Дуба, Заборје) или Рудиницама (Буковац) на удаљености од свега 2—3 km.

10. Услови становања су битно побољшани. Док се прије рата живјело углавном у дрвеним кућама, по правилу са оцаком и једном собом, данас свако има нову, зидану кућу, са више соба. Док раније о неком посебном намјештају, осим обичног дашчаног кревета и столице, није могло бити говора, данас скоро свака кућа има модерни, градски намјештај, са купљеном постељином и бијелом техником. Док се раније освјетљавало са лучем и петролејком, данас је у свакој кући електрично освјетљење, са свима благодетима које оно доноси.

11. Прије рата *сједиште општинске власти* било је на Горанску (око 10 km удаљености), среске у Шашнику (најмање пола дана брзог хода преко Бријега, Комарнице и дробњачких села) а срески суд је такође најдуже био у Шавнику, касније на Горанску, док је окружни био чак у Никшићу. Сад готово све послове сељаци могу обавити у општини (у Плужинама, која је изградњом пута учињена доступном (око пола сата возиње аутобусом).

Најближа *здравствена служба* раније је била у Никшићу, а тек непосредно прије рата отворена је амбуланта, са једним љекаром, на Горанску. Сељак је, уосталом, љекару ишао врло ријетко, већином никад у животу. Љекара се сељак сјетио тек у случају крајње, смртоносне невоље. Данас постоји модерно уређена болница, са добром опремом и неколико љекара, у Плужинама и сељак обично иде љекару и у случају мањих здравствених теоба. Тек у случају озбиљнијег обољења, плужински љекари упућују пацијенте у Никшић, Титоград, Сарајево, Београд.

12. Село је и даље остало мирно. Каквих *кривичних дјела* није било ни прије ни сад. Спорова такође није било, осим сеоских односно братственичких, и то око вода и шума са сусједним Бајовим Пољем, а данас, пошто су шуме друштвене, нема ни њих. Слично томе, памти се да је у току од 50 година прије рата било само двоје *ванбрачне дјеце*.

13. Разни обичаји и навике измијенили су се такође, мање или више. Тако се *крштење дјетета* раније обављало у кући. Дошли би поп и кум, евентуално још и која блиска својта или комшија и спремило бисе добар ручак и дар попу. Кад крштења нема, а име дјетету, просто, без неког посебног ритуала дају родитељи. *Вјенчање* се обавља у Мјесној заједници, у Брезнима, уз присуство два „жума“, који су обично другови са посла.

Прије рата *сељак није пио*, осим на свадби, слави, погребу. Ракије је увијек било само у понекој кући. Данас се пије више, па понекад долази и до опијања, а ракије има увијек у свакој кући и њоме ће се гост најприје понудити. *Дага ријеч* одржава се и данас, осим врло ријетких изузетака.

14. Прије рата је свака кућа о *слави, Бурђевдану*, имала своје госте, званице, од једног или двојице — оне најсиромашније, до 20 или 25 и више. Тада се много трошило, куповала ракија, вино, шећер и кава, ориз и друго, а кад би Бурђевдан пао у сриједу или петак, тј. био постан коштао је и много више, јер се тада морало куповати све, укључив уље, рибу и слично. Данас не слави готово нико. Званица нема, па ни трошка. Све је као другим даном, изузет, можда, бољег ручка. Поп је раније редовно долазио да прекади, на дан саме славе или послуге. Сад попа и нема, не само у мом селу већ ни у цијелој општини. Постоји само један калуђер у Пивском манастиру.

15. Свадба се раније обављала након претходне успјешне просидбе дјевојке од родитеља, који су је обично питали за пристанак. О уговореном дану младожења је купио сватове, обично око 7—8, али и до 15 или 20). Вјенчање је обављао поп у цркви, у Брезнима или Рудницама (моје село ни раније није имало цркву). Тада је слиједило мноштво обичаја (накоњче, сито са житом, пољевачина и други). Данас такође има 5—20 сватова обично, али су коње замијенила кола, матичар попа, док се остали обичаји на свадби одржавају и данас, осим што момак и дјевојка вјеридбу сами обављају. Трошкови око свадбе чак су и много већи него раније.

16. Сахрана умрлог сад је много компликованија. Прије јој је присуствовала само родбина, уствари село, а сад долазе, већ према личности умрлога, многи људи и жене и из удаљенијих села, па су погребни мање-више масовни. Сеоско гробље је на једном дивном, уздигнутијем мјесту, међу церовима, на оном крају Буковца који је ближи Дубој. Иако је то гробље врло старо, прије је ту био само један гроб од грубог клесаног камена, док су сви остали били покривени само бусењем, а сад је готово свака фамилија изградила дивне мермерне гробове, са споменицима и одговарајућим натписима. Кад сам своју саговорнике, анкетаре, упитао за трошкове око сахране, рекли су дословно: „То је неиздржљиво“. Закоље се не само овца но и говече, а чак и по више десетина метара дуга дашчана трпеза поставља се на ливади или у више соба у кући, зими, са изобиљем јела и пића. Недопустив би зазор био заштејети ма у чему за драгог покојника. Док се раније сахрањивало искључиво на гробљу, сад се јављају и случајеви

сахране на приватној ливади, као што је, ту недавно, било са Петром Јововим, који је, по својој жељи, сахрањен на својој ливади, поред Јошића Главице.

17. Пјесме и весела у селу, ма како то невјероватно изгледало, данас је много мање него прије рата. Раније се љети празничним даном ишло у јагоде, малине, боровнице, љешнихе, дивље крушке и дрвњине, па се тада састајала сва, мушка и женска, омладина, играла и пјевала. Само би каква велика киша омела такав састанак. Зими, се, пак, чак и сваке ноћи омладина састајала у некој пространијој кући, ту до испред саме зоре ипала и пјевала. Старији су се прстенали, слушали каквог бољег гуслара или приче о ратовима и другим збивањима, док су жене преле, плеле и причале о сеоским згодама и незгодама. Сад од свега тога нема ништа. Пјесме се у селу не чују. Свако се некако повукао у себе, ћути и брине своју бригу. Ранијих многобројних дјечјих игара, као што су биле: клис, пловкање, игре војника и друге, готово да више нема. Гусле у свакој кући висе о каквом клину, али их се ријетко ко маши да загусла и запјева. Омладина је, истина, углавном, отишла у град, али се, чини ми се, ипак све тиме не може објаснити. Има и других фактора. У сваком случају, и у мом је селу нестало оног ранијег колективног духа, све је некако разбијено, повучено у себе, индивидуализовано.

R é s u m é

OBREN BLAGOJEVIC

MON VILLAGE IL Y A UN DEMI-SIÈCLE ET A L'HEURE ACTUELLE

Comme on le sait, dans toutes les régions de la Yougoslavie le village a subi de grands changements au cours de la période d'après-guerre, sous tous les aspects. Dans le rapport portant le titre ci-dessus, on expose quelques unes des transformations plus importantes, survenues au village natal de l'auteur (dans la commune de Plužine, RS de Monténégro), se basant sur les connaissances personnelles de l'auteur et sur une petite enquête concrète. On donne d'abord certains indices géographiques fondamentaux et ensuite les données comparées sur: les chemins, le nombre des membres dans les ménages, les migrations; les données comparées sur le nombre et les espèces du bétail, sur l'habitation, l'habillement (costume) et l'alimentation, différentes coutumes et habitudes resp. les changements dans celles-ci, etc. Les données qu'on y présente sont importantes aussi parce qu'elles peuvent, sous nombre d'aspects, servir de représentants d'une région considérablement plus vaste de collines et de montagne dans notre pays.